

Waarom Spinoza? - Zes cursusmiddagen over de kernpunten van Spinoza's denken, georganiseerd door Spinozakring Soest

Cultureel en Congres Centrum De Rank, Soest, september 2024 – april 2025

De sprekers in deze cyclus zijn allen auteurs van artikelen in het speciale nummer "Over Spinoza" van het blad "Spinoza!" (hoofdredacteur Yoram Stein) van juni 2024, jaargang 26.

Dag IV: Politieke evenwichtskunst - Yoram Stein Vrijheid, veiligheid en religie in Spinoza's sociale filosofie

1 februari 2025

Inleiding

Gonny Pasman verwelkomt voor de lezing van vandaag Dr. Yoram Stein. Hij is docent aan het Montessori Lyceum Amsterdam en verbonden aan de Universiteit van Leiden. Yoram heeft eerder meegewerkt aan het symposium 'Vrijheid volgens Spinoza' in september 2023 en samen met Henri Krop de eerste lezing in deze serie 'Wereld en Werkelijkheid' verzorgd.

Fig. 1: Spinozamonument, Zwanenburgwal, Amsterdam

Het onderwerp politiek komt, evenals de onderwerpen van de andere lezingen in deze reeks, ook aan de orde in het speciale nummer van het tijdschrift Spinoza!.

De lezing bestaat uit drie delen:

- de algemene principes van Spinoza's politieke filosofie
- de evenwichtskunst van Spinoza tussen vrede/veiligheid en vrijheid
- interactieve discussie met de zaal

Algemene principes van Spinoza's politieke filosofie

Drie bronnen

Er zijn drie bronnen voor Spinoza's politieke filosofie: TTP, TP en Ethica. Met name de laatste vijf hoofdstukken van de TTP en de eerste hoofdstukken van de TP zijn belangrijk om wat te weten te komen over Spinoza's politieke filosofie. Verder behandelt Spinoza de politieke

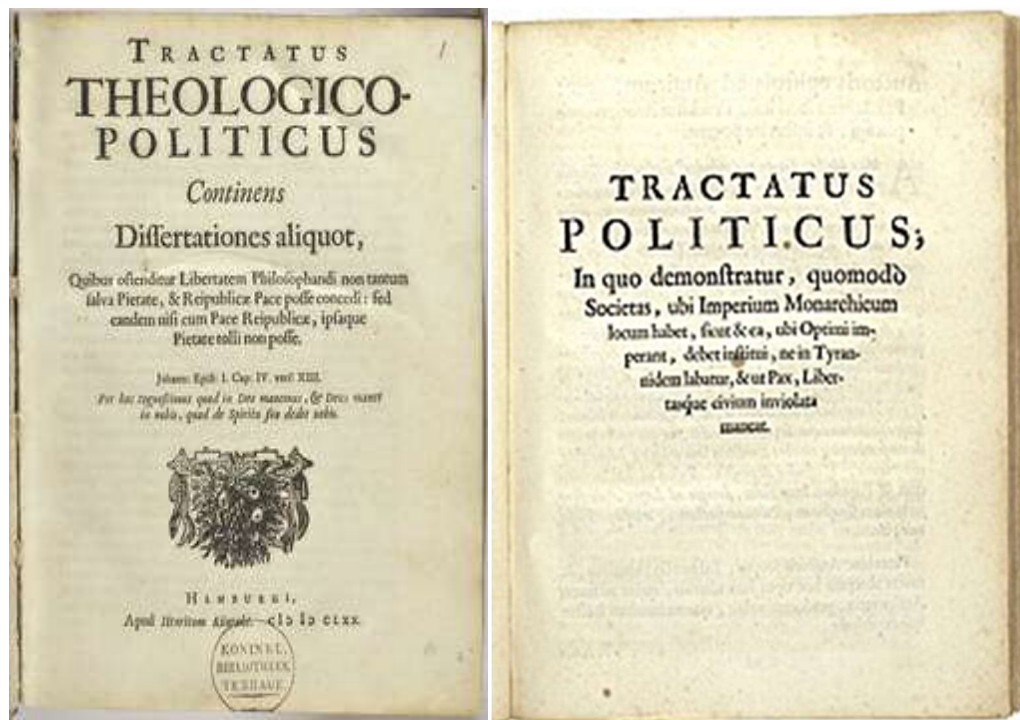

Fig. 2: TTP, TP en Ethica, de drie bronnen voor Spinoza's politieke filosofie

filosofie in deel 4 van de Ethica. Daar gaat het over de menselijke slavernij of de macht van de aandoeningen. Politiek heeft dus te maken met de aandoeningen, de affecten, hartstochten, passies, of emoties waar we het de vorige keer over gehad hebben. De belangrijkste zijn de begeerte, de blijheid en de droefheid. Hier worden de andere emoties van afgeleid. Er worden wetten van de emoties afgeleid, zoals de nabootsing. Politiek heeft dus ook te maken met emoties (Ethica deel III). Ter herinnering de opbouw van de Ethica:

1. *Metafysica/ zijnsleer*
2. *Kenleer/ antropologie*
3. *Psychologie/ leer van de emoties*
4. *Ethiek & politieke filosofie*
5. *Religieuze filosofie/ mystiek?*

Omdat emoties geïmiteerd worden, kunnen zij mensen in een gemeenschap dichter bij elkaar brengen. Denk bijvoorbeeld aan een gedeelde liefde voor het vaderland, een gedeelde hoop op een betere toekomst, een gedeelde haat jegens de vijand, enzovoorts.

Maar emoties kunnen mensen in een gemeenschap ook uit elkaar drijven. Denk bijvoorbeeld aan jaloezie en afgunst jegens de mensen die het goed hebben, trots en ambitie die mensen ontevreden laat zijn met hun huidige positie in de maatschappij, angst, wrok en haat die maken dat wij onze medeburgers gaan bevechten.

Omdat de mens is niet in staat is zijn emoties te bedwingen met de rede gebruikt hij hiervoor een tegengestelde, krachtige emotie. De begeerte anderen te schaden wordt in toom gehouden door andere passies:

- *Mensen worden voortbewogen door hun hartstochten. De rede heeft geen eigen macht over de hartstochten, maar alleen voor zover de rede gepaard gaat aan emoties. Een*

E T H I C A
Ordine Geometrico demonstrata ,
E-T
In quinque Partes distincta,
in quibus agitur,
 I. De DEO.
 II. De Naturâ & Origine MENTIS.
 III. De Origine & Naturâ AFFECTUUM.
 IV. De SERVITUDE Humanâ, seu de AFFECTUUM VIRIBUS.
 V. De POTENTIA INTELLECTUS, seu de LIBERTATE Humanâ.

hartstocht kan alleen door een krachtiger en eraan tegengestelde hartstocht worden bedwongen (stelling 7, Deel 4).

- *De begeerte om een ander te schaden, kan in bedwang worden gehouden door angst voor een groter nadeel (straf of reputatieschade). Op deze wet kan een maatschappij worden gevestigd. Een gemeenschap die op wetten steunt en de macht heeft deze om deze wetten te handhaven, noemt men een politieke gemeenschap. (stelling 37, scholium 2).*

Stellin 37, scholium 2:

Het goed dat een ieder die de deugd zoekt, nastreeft, verlangt hij ook voor de andere mensen, en dit des te meer naarmate hij God beter kent.

In scholium 2 bij deze stelling gaat Spinoza 'enkele dingen over de natuurlijke en burgerlijke staat van de mensen zeggen.' In anderhalve pagina vat Spinoza hier zijn politieke filosofie samen. De lezer kan deze anderhalve pagina zelf nalezen.

Natuurrecht en burgerrecht

Als Spinoza begint te praten over zijn politie filosofie, dan begint hij met het natuurrecht: wat is rechtvaardig 'van nature'. Spinoza zegt dat we in de natuur niet zoiets vinden als rechtvaardigheid. De natuur verbiedt allerlei dingen, maar niet dat de ene mens de ander schaadt. Met deze opvattingen gaat Spinoza in tegen de traditie. Als nietig onderdeel van de natuur kan de mens de natuur niet vernietigen. We kunnen, als we dom zijn, wel onszelf vernietigen. Spinoza's uitgangspunt is: alles is in god/de natuur en buiten god/de natuur is er niets. Recht is niets anders dan macht. Alles heeft volgens de wetten van de natuur het recht om dat te doen wat het kan en wil doen. De wetten die wij hebben gemaakt (burgerrecht) kunnen we overterden, maar dan volgt een straf. De wetten van de natuur kunnen niet overtreden worden. Macht is recht: als we de macht hebben om in de lucht te vliegen dan hebben we ook het recht daartoe (bijv. vogels). Dit heeft niets te maken met goed of slecht. Als Spinoza stelt dat recht gelijk staat aan macht, bedoelt hij niet dat alles wat de macht doet ook gerechtvaardigd is. Hij stelt simpelweg dat er in de natuur geen principe van rechtvaardigheid bestaat: orkanen, aardbevingen en kankergezwellen zijn niet onrechtvaardig, maar volgen de wetten van de natuur. De mens vormt geen uitzondering op de dingen in de natuur. Ook de mens is een natuurverschijnsel en is in die zin niet rechtvaardig of onrechtvaardig te noemen. Maar hoe komen we dan aan het idee van rechtvaardigheid?

Goed en slecht: conatus

Hoe komen we aan de begrippen goed en slecht? Dat gaat via de conatus, het streven om te willen blijven bestaan. De conatus is de essentie van alle individuele dingen, inclusief de mens. Alles streeft ernaar om te blijven bestaan. Maar niet alle dingen zijn door God of de Natuur even goed uitgerust om te kunnen blijven bestaan. De mens heeft de rede waarmee hij kan bepalen hoe hij in zijn bestaan kan volharden. Maar meestal gebruiken de mensen de rede niet en doen mensen niet de verstandige dingen, maar de dingen die hen worden ingegeven door lust, jaloezie, wrok of door een andere irrationele oprisping. Dankzij de conatus kunnen we begrijpen wat goed en slecht is. Goed noemen wij datgene wat ons helpt om in ons bestaan te volharden; slecht is datgene wat onze overlevingskansen kleiner maakt. Het is de rede die ons laat inzien hoe we onze overlevingskansen kunnen vergroten. Het is dan ook de rede die ons laat inzien dat we voor ons voortbestaan afhankelijk zijn van anderen: "De mens is voor de mens een God." De rede vergroot onze macht, terwijl de passies onze machteloosheid vergroten, doordat zij ons tal van zaken laten doen die wij eigenlijk niet willen doen, omdat zij tegen ons welbegrepen eigenbelang ingaan.

Rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid

Rechtvaardigheid bestaat alleen in de politieke gemeenschap, zie slide. Alleen in een gemeenschap ontstaan wetten die aangeven wat rechtvaardig en onrechtvaardig is, zoals liegen, stelen en moorden. In de natuurtoestand (in de natuurstaat) zijn al die dingen niet verboden. De mens kan echter alleen overleven in een samenleving. Een samenleving kan alleen bestaan bij de gratie van algemene afspraken, regels en wetten. Kortom, rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid zijn begrippen die alleen bestaan in de burgerlijke

staat, niet in de natuurlijke staat. Rechtvaardigheid is met andere woorden een menselijk construct. In principe kan de wet daarmee alles rechtvaardig en onrechtvaardig noemen. Je zou een onmenselijke wet kunnen maken die bijvoorbeeld stelt dat ouders hun kinderen moeten mishandelen of een wet die maakt dat mensen hun schulden nooit af mogen betalen. Maar hoewel je die wetten in theorie zou kunnen maken, is het duidelijk dat deze wetten niet lang zullen kunnen blijven bestaan. Dat is zo, omdat zij onvoldoende rekening houden met de natuurlijke verlangens van de mens, zoals het verlangen van ouders om hun kinderen gelukkig te maken of het verlangen van mensen om iemand die iets goeds voor hen heeft gedaan iets goeds terug te geven. De wetten van een politiek leider blijven beperkt door de wetten van de natuur: je kunt een tafel niet bevelen te dansen. Je kunt wel tijdelijk tegen de natuurwetten ingaan: bijv. mensen verbieden meer dan één kind te krijgen. Dit gaat een tijdje goed maar kan niet blijvend gelden. In de natuur zijn mensen, dieren etc. voor hun voortbestaan afhankelijk van veel zaken, maar de natuur zelf is nergens van afhankelijk.

Er is een verschil tussen Hobbes en Spinoza. Spinoza schrijft aan Jarig Jelles in brief 50: 'Het verschil tussen Hobbes en mij is dat ik het natuurrecht altijd onverkort laat gelden, en dat de hoogste overheid in iedere stad niet meer recht over haar onderdanen toekomt dan naar de mate van de macht waarmee zij de onderdanen overtreft.' Een wet die mensen gebiedt om stikstof in zuurstof om te zetten zoals een boom, in de lucht te blijven zweven als een vogel of om te herkauwen als een koe, zal niet werken, simpelweg omdat de natuur mensen niet de macht heeft gegeven om hier iets aan te doen.

Een mens of maatschappij is machtiger naarmate deze zich meer door de rede laat leiden (meer dan door emoties en passies). Je door de rede laten leiden, is bij Spinoza hetzelfde als datgene doen wat in je eigenbelang is of datgene doen wat je helpt voortbestaan en sterker te worden, ofwel datgene wat je blij maakt. Een samenleving die zich door de rede laat leiden, is een bestendige, duurzame en stabiele samenleving, omdat die geregeerd wordt door wetten die maken dat mensen in vrede kunnen samenleven en kunnen samenwerken. Deze wetten beteugelen de menselijke hartstochten die ons ook tot vijanden van elkaar kunnen maken.

Macht, vrijheid en redelijkheid

God of de Natuur is almachtig. Dat wil zeggen: niets bedreigt God of de Natuur in zijn voortbestaan. Het is dan ook niet zo dat wij als mensen de Natuur kunnen vernietigen. We vernietigen hooguit een deel daarvan/onszelf. Verder heeft alles van God of de Natuur een zekere macht gekregen. Maar de macht van de individuele dingen is gebrekkig. Dat geldt zeker voor de mens. Het vierde deel van de Ethica gaat over de menselijke machteloosheid. De mens is de slaaf van de passies. Als een golf in de zee wordt de mens heen en weer geslingerd tussen blijheid en droefheid, liefde en haat, hoop en vrees. Het vijfde deel van de Ethica gaat over 'de macht van het verstand of de menselijke vrijheid'. Menselijke macht is bij Spinoza een ander woord voor redelijkheid en vrijheid.

Definitie van vrijheid: *Men noemt "vrij" iets wat alleen krachtens de noodzaak van zijn eigen natuur bestaat en dat wat alleen door zijn eigen natuur tot handelen wordt aangezet. Noodzakelijk, of liever "gedwongen", noemt men iets wat door een andere zaak tot een bepaalde wijze van bestaan en handelen wordt aangezet.* (Ethica, Deel I definitie 7). Je bent vrij als je niet de slaaf bent van externe impulsen (ref. Yoram Stein, *Stoppen met blowen*), maar als je datgene doet wat jouw conatus versterkt. Zoals we al zagen: vrijheid is machtiger worden, empowerment.

Twee soorten vrijheid:

In de TTP verdedigt Spinoza de *libertas philosophandi*, de vrijheid van ieder mens om te geloven, te denken en te zeggen wat hij wil, mits dit op een redelijke manier geschiedt. Spinoza verdedigt in dit werk een **negatieve vrijheidsopvatting**: vrijheid is de ruimte krijgen en ongehinderd je weg kunnen gaan. De Ethica toont een steil pad richting de *libertas humana*, waarin de mens zich met behulp van inzicht kan bevrijden uit de greep van de passies en zo waarlijk vrij en gelukkig kan zijn. Ook in andere werken (inclusief de TTP) vind je Spinoza's **positieve vrijheidsopvatting**, waarin vrijheid wordt voorgesteld als een deugd of een kracht, een bepaald vermogen dat wij hebben of kunnen ontwikkelen die ons de juiste richting uit doet gaan. Beide vrijheidsopvattingen – de negatieve én de positieve – vormen

ieder een deel van de medaille. Voor vrijheid moet je zowel ruimte krijgen als het vermogen ontwikkelen om je te oriënteren en de juiste keuzes te kunnen maken.

Vrijheid staat centraal in al Spinoza's werken. De Ethica schetst bovenal (de paar pagina's over politieke filosofie daargelaten) een ethiek, een persoonlijke weg die we kunnen afleggen om van slavernij naar persoonlijke vrijheid te komen. Het Theologisch-Politiek Traktaat maakt duidelijk hoe geloof ons zowel tot slavernij als tot vrijheid kan brengen. En zowel de TTP als de Politieke Verhandeling maken duidelijk hoe de politiek ons vrijer of onvrijer kan maken. Maar wat is vrijheid volgens Spinoza?

Spinoza's politieke weg naar de vrijheid: mensen zijn volstrekt machteloos als ze elkaar niet bijstaan. Hoe meer we samen kunnen werken, hoe machtiger en vrijer we worden. Van hieruit verdedigt Spinoza ook de **democratie**. De democratie is de staatsvorm waarbij de meeste mensen betrokken worden. Deze staatsvorm heeft daardoor de meeste macht en de meeste vrijheid. Emoties kunnen bedwongen worden door mensen zoveel mogelijk te betrekken, te laten participeren.

De Politieke weg naar vrijheid en rechtvaardigheid: om te overleven, moeten mensen samenleven. Dat gaat niet vanzelf. De passies drijven ons soms in elkaars armen, om ons dan weer als vijanden tegenover elkaar te doen staan. Dit is geen kwestie van een vrijwillige keuze. De vrije wil is een illusie. **Rechtvaardigheid** betreft de regels die we met elkaar afspreken om met elkaar samen te kunnen leven. Deze regels en het daarbij horende systeem van straffen zijn bedoeld om de kwalijke gevolgen van de passies voor ons collectief voortbestaan te bestrijden. De passies worden zo bestreden met andere passies. Bijvoorbeeld: de angst voor een boete maakt het mensen mogelijk om het verlangen naar te hard rijden te bedwingen.

Spinoza's politieke weg naar de vrijheid: politiek is een zaak van middelen vinden om de juiste emoties bij mensen aan te wakkeren dan wel te bestrijden. Je moet zoeken naar systemen die mensen de juiste prikkels (incentives) geven. Een volksvertegenwoordiger krijgt bijv. meer aanzien als hij beter is in het behartigen van de belangen van burgers. Zo wend je het verlangen naar aanzien (ambitie) aan om mensen zich in te laten zetten voor de publieke zaak. Die ambitie moet echter ook weer niet zo groot worden dat een volksvertegenwoordiger zich kan ontwikkelen tot een tiran. Daarvoor moet je ook weer institutionele waarborgen hebben: bijv. de angst dat machtsmisbruik ontdekt wordt.

De hoopvolle politieke boodschap van Spinoza:

- De mens verlangt van nature ernaar om in zijn bestaan te volharden.
- Wanneer dat niet lukt, wordt hij droef.
- Angst is een vorm van droefheid waaraan de mens zich van nature probeert te onttrekken.
- Een staat die de bevolking enkel met angst eronder tracht te houden, zal daarom geen lang leven beschoren zijn.
- Mensen verlangen naar blijheid.

Spinoza's evenwichtskunst tussen vrijheid en vrede/veiligheid

Nu gaan we het hebben over Spinoza's evenwichtskunst: hoe hij een balans weet te vinden tussen vrijheid enerzijds en orde/vrede of veiligheid anderzijds. Het gaat er daarbij om een vrijheid te vinden die geen vrijbrief is voor een orde die geen onderdrukking is.

De actualiteit van Spinoza's politieke filosofie ligt onder anderen in zijn denken over vrijheid en veiligheid/ vrede. We zien in allerlei hedendaagse discussies dat het daarin gaat om een tegenstelling tussen individuele vrijheid enerzijds en collectieve veiligheid anderzijds. Denk bijvoorbeeld aan de discussies over vaccinaties: heeft het individu de vrijheid om een vaccin te weigeren of weegt de collectieve veiligheid dan zwaarder? Of denk aan het de problemen met het klimaat: mag het individu zelf bepalen hoeveel CO2 hij of zij wil uitstoten of moeten we dit collectief aan banden leggen? Of denk aan een mogelijke oorlog met Rusland

waarvoor nu gewaarschuwd wordt: mogen we individuen dwingen om zich in te zetten voor onze collectieve vrede?

'Het doel van de staat is de vrijheid', schrijft Spinoza in hoofdstuk 20 van het Theologisch-Politiek Traktaat – een zinnetje dat grote bekendheid heeft verkregen, omdat het geschreven staat onder het standbeeld van Spinoza op het Waterlooplein aan de voet van het Amsterdamse stadhuis. In hoofdstuk 5 van het onvoltooid gebleven Politiek Traktaat stelt hij echter dat het uiteindelijke doel van de staat ligt in vrede en veiligheid. Dus, wat is nu het doel van de staat, Spinoza: vrede of veiligheid? Een fundamenteel dilemma.

Is Spinoza, liberaal of conservatief? Is Spinoza, zoals Hobbes, gepreoccupeerd met het voorkomen van de **burgeroorlog**? Of is hij, zoals Locke, vooral bevreesd voor **tirannie**? **Liberalen** zijn banger voor tirannie en **staatsterreur**. Zij willen de macht van de staat beperken. Alle mensen hebben volgens de liberaal bepaalde vrijheidsrechten. Staten zijn er om die vrijheden van individuen te beschermen. Hoe ver reikt die individuele **vrijheid**? Nu, volgens de liberaal mag je doen wat je wilt, zolang je een ander niet schaadt. **Conservatieven** zien doorgaans in burgeroorlog en **staatsterreur** een groter probleem. Zij willen de macht van individuen en groepen beperken. De samenleving kan alleen bestaan bij de gratie van een gedeelde moraal die door de staat moet worden beschermd. Belangrijker dan vrijheid is de veiligheid en de stabiliteit van de samenleving die tot **vrede** leidt.

Hobbes is met name bevreesd voor een oorlog van allen tegen allen. De staat is er om mensen daartegen te beschermen. Dit is de conservatieve lijn. De ondertitel van de TTP laat al zien dat vrijheid en vrede volgens Spinoza samenhangen.

*TRACTATUS THEOLOGICO-POLITICUS,
continens Dissertationes aliquot, Quibus ostenditur Libertatem
Philosophandi non tantum salva Pietate, & Reipublicae Pace
posse concedi: sed eandem nisi cum Pace Reipublicae possem
concedi: sed eandem nisi cum Pace Reipublicae, ipsaque
Pietate tolli non posse.*

*THEOLOGISCH-POLITIEK TRAKTAAT
bevattende een aantal uiteenzettingen waarin wordt
aangetoond dat **de vrijheid van filosoferen** niet alleen kan
worden toegestaan met behoud van vroomheid en van **vrede**
in de staat, maar dat men die ook niet kan opheffen met
behoud in de staat van **vrede** en zelfs vroomheid.*

Het beroemde citaat in context:

Het doel van de staat is niet om te heersen of de mensen met vrees in bedwang te houden en aan een ander ondergeschikt te maken, maar integendeel om het individu van vrees te bevrijden, zodat hij, voor zover dat mogelijk is, veilig leeft, dat wil zeggen zijn natuurlijk recht om te bestaan en zich te doen gelden zonder schade voor zichzelf en voor een ander optimaal behoudt. Het is niet het doel van de staat om de mensen van redelijke wezens tot dieren of automaten te maken, maar integendeel om ervoor te zorgen dat hun geest en lichaam veilig kunnen functioneren en dat zijzelf de vrije rede gebruiken en niet met haat, toorn of bedrog strijden, noch zich door bittere gevoelens jegens elkander laten meeslepen. Het doel van de staat is dus in werkelijkheid de vrijheid.

Theologisch-Politiek Traktaat hoofdstuk 20, paragraaf 6.

Vrijheid gaat om de rede te gebruiken:

*Een mens kan vrij zijn, in welke politieke gemeenschap hij ook verkeert. Want **de mens is vrij in zoverre hij door de rede geleid wordt**. Maar: **de rede beveelt in ieder geval de vrede aan**; die kan men echter niet verkrijgen als de gemeenschappelijke rechtsregels van de politieke gemeenschap niet onverkort in acht worden genomen. Dus: hoe beter een mens door de rede geleid wordt, dat wil zeggen, hoe vrijer hij is, des te standvastiger zal hij de rechtsregels van de politieke gemeenschap in acht nemen en de bevelen van de hoogste overheid, wier onderdaan hij is, uitvoeren.* Theologisch-Politiek Traktaat Adnotatio 33.

Vrede en veiligheid als doel van de staat:

*Wat nu de beste toestand van ieder rijk is, laat zich gemakkelijk afleiden uit het doel van de burgerlijke toestand. **Dat is namelijk niets anders dan de vrede en het leven in veiligheid.** Dus zal de beste staatsvorm die zijn, waarin de mensen eensgezind samenleven en de rechten van de staat ongeschonden blijven Het is duidelijk dat burgerwisten, oorlogen, een gebrek aan respect voor of inbreuken op de wet niet zozeer moeten worden toegeschreven aan de slechte bedoelingen van de bevolking, als wel aan een verkeerde staatsinstelling. Mensen worden immers niet als burgers geboren, maar tot burgers gemaakt.* TP 5 §2

Maar Vrede is meer dan de afwezigheid van oorlog:

*Als de onderdanen van een staat de wapens alleen maar niet opnemen omdat ze door vrees bevangen zijn, dan past het veeleer te zeggen dat er geen oorlog is dan dat er vrede heerst. **De vrede is immers niet zomaar de afwezigheid van oorlog**, maar een deugd die voortkomt uit geestkracht. Gehoorzaamheid is (...) de volgehouden bereidheid om alles te doen wat de staat bij algemeen besluit verordent. Maar een staat waarin vrede het resultaat is van de laksheid van de onderdanen die zich laten leiden als vee en niet beter weten dan slavernij, die kunnen we beter een woestenij noemen dan een staatsgemeenschap.* (TP 5 §6).

‘Vrede is een deugd die voortkomt uit geestkracht’

Fortitudo of geestkracht bestaat, zo schrijft Spinoza in zijn Ethica uit twee deugden:

- de flinkheid ofwel het vermogen waarmee ieder streeft naar instandhouding van zijn bestaan, louter in overeenstemming met het gebod van de rede,
- en de edelmoedigheid of de begeerte waarmee eenieder probeert, louter in overeenstemming met het gebod van de rede, anderen te helpen en tot vriend te maken

Zie Ethica deel 3, St 59 Opm. Vrede komt dus voort uit het vermogen om niet alleen je eigenbelang, maar ook de belangen van anderen na te streven.

Doel van de staat is dus geen vrede die het gevolg is van een slaafse onderdrukking:

De ervaring lijkt ons te leren dat het goed is voor de vrede en de eendracht dat men alle macht sterk concentreert. Er is geen enkel imperium dat zonder enige grondige wijziging zo lang heeft standgehouden als het Ottomaanse Rijk; in tegenstelling daarmee waren er geen die zo kortstondig waren of die zo door burgerwisten geteisterd werden als de volksdemocratieën. Maar als vrede neerkomt op slavernij, barbarij en verlatenheid, dan is er niets erger voor de mens dan vrede. Twisten komen vaker voor en zijn ook scherper tussen ouders en kinderen dan tussen meester en knecht; nochtans is het geen goed idee om van de ouderlijke macht een tirannie te maken en kinderen als slaven te behandelen (TP VI §4).

Vrede betekent ook vrijheid toestaan en dus ook ruimte voor kritiek en discussie. In het gezin heerst een soort vrede waarbij conflicten de ruimte krijgen. In een vredig en veilig gezin is er ook vrijheid om te kunnen zeggen wat je denkt en om af en toe te botsen met elkaar. In een gezin waarin kinderen doodsbang zijn voor hun ouders zijn er misschien minder conflicten, maar het is natuurlijk geen gezonde toestand. Iets vergelijkbaars is volgens Spinoza het probleem met het Ottomaanse Rijk: er wordt wel stabiliteit, rust en orde geschapen, maar deze gaan ten koste van de vrije ontwikkeling van de onderdanen. Spinoza bekritiseert met andere woorden een maatschappij waarin met autoritaire middelen getracht wordt om alle neuzen dezelfde kant op te krijgen. Zelfstandig kunnen denken – de hoogste deugd – wordt in een dergelijke samenleving niet op prijs gesteld, en daarom worden zulke samenlevingen door Spinoza in klinkende bewoordingen afgekeurd.

Doel van de staat is niet anders dan het doel van de school. Je zou Spinoza's kritiek op een hele streng bewaakte orde kunnen illustreren met een schoolklas. Je ziet dan een (te) stille klas voor je waarbij niemand iets durft te zeggen, en de autoriteit van de leraar durft te bevragen. Dat is natuurlijk geen goede leeromgeving Het doel van de school is immers om leerlingen – voor zover als mogelijk – te maken tot zelfstandig denkende wezens. Welnu, het doel van de school is niet anders dan wat volgens Spinoza het doel van de staat is. Een staat die de burgers tot afhankelijke en onmondige wezens maakt, is een failed state.

Maar ook de vrijheid moeten we niet verabsoluteren. Opnieuw: denk aan een schoolklas, waarin de docent geen orde weet te houden en er slechts een kakafonie aan meningen is te horen, zonder dat de leerlingen tot werkelijk begrip geraken. Hier wordt de mogelijkheid om je tot autonoom denkend individu te ontwikkelen eveneens in de kiem gesmoord. Daarmee kunnen we ook zeggen dat de staat waarin de individuele vrijheid verabsoluteerd wordt een failed state is, omdat er een gebrek aan redelijkheid heerst.

Een samenleving kan niet zonder dwang en geweld.

*Als het nu met de mensen zo gesteld was, dat ze niets anders zouden begeren dan wat de ware rede aanwijst, dan zou de gemeenschap zeker geen wetten nodig hebben; dan zou het absoluut voldoende zijn om mensen zedelijke leerstukken te leren, opdat zij uit eigen beweging, van ganser harte en met een vrij gemoed, datgene zouden doen wat waarlijk nuttig is. Maar het is met de menselijke natuur geheel anders gesteld. Allen zoeken weliswaar hun eigen belang, maar volstrekt niet volgens het voorschrift van de gezonde rede; heel dikwijls is het uitsluitend op grond van hun lust meegesleurd door hun hartstochten (die geen rekening houden met de toekomst, noch met andere dingen) dat zij de dingen begeren en nuttig oordelen. **Hierdoor komt het dat geen enkele gemeenschap stand kan houden zonder de macht en het geweld van de staat, dat wil zeggen zonder wetten die de lust en teugelloze drift der mensen matigen en bedwingen.** (TTP 5, paragraaf 8).*

Spinoza beschrijft de Misverstanden die over vrijheid heersen.

(...) de meeste mensen menen vrij te zijn als zij gehoor mogen geven aan hun lusten, en dat zij van hun rechten afstand doen als zij verplicht zijn volgens de voorschriften van de goddelijke wet te leven. Zij zien plichtsbesef en moraliteit, kortom alles wat met geestelijke flinkheid te maken heeft, als een last, waarvan zij na de dood verlost hopen te zijn om dan de beloning voor hun slaafsheid, dat wil zeggen, hun plichtsgevoel en moraliteit, in ontvangst te nemen. (...) Dit is zo onzinnig dat het nauwelijks de moeite waard is om op in te gaan.

Ethica, deel 5, stelling 41, commentaar

Dwang heft de vrijheid niet geheel op.

Handelen op bevel heft de vrijheid wel enigszins op, maar maakt niet meteen tot slaaf. *Dat doet de grond van het handelen. Als het doel van het handelen niet is in het belang van hem die handelt, maar van hem die beveelt, dan is degene die handelt een slaaf en nutteloos voor zichzelf. Maar als het gaat om de publieke zaak en de staat, waarvoor het welzijn van het hele volk, niet van de heerser, de hoogste wet is, dan moet degene die in alles het hoogste gezag gehoorzaamt een onderdaan genoemd worden, niet een voor zichzelf nutteloze slaaf. Daarom is dat staatsbestel het meest vrij, waarvan de wetten op gezonde rede zijn gegrondvest. Want daar kan ieder vrij zijn wanneer hij maar wil, dat wil zeggen, hij kan van ganser harte onder leiding van de rede leven. Zo zijn ook kinderen, hoewel zij verplicht zijn alle geboden van hun ouders te gehoorzamen, toch geen slaven, want de geboden van de ouders zijn het allermeest gericht op het welzijn van de kinderen. (TTP XVI §10).*

Spinoza onderscheidt gradaties van vrijheid.

- Het meest vrij is de mens die geheel en van ganser harte volgens de voorschriften van de rede leeft. Deze mens heeft eigenlijk geen staat met wetten en een strafrecht nodig.
- Iets minder vrij is de mens die met behulp van de verbeeldingsreligie (de Bijbelse openbaring) erin slaagt om zich aan de Goddelijke wet te houden: Heb God lief boven alles, en de naaste als jezelf.
- Nog minder vrij is de mens die zich aan de wetten van de staat houdt uit angst voor straf.
- Het minst vrij is degene die zich ook uit angst voor straf niet meer in het gareel laat houden.

Eerste Conclusie: 'vrijheid' en 'vrede' betekenen bij Spinoza hetzelfde.

Spinoza verstaat onder 'vrijheid' en 'vrede' niet iets negatiefs. Vrijheid is meer dan nergens toe gedwongen worden. Het is datgene kunnen doen wat echt in je eigenbelang en in het belang van anderen is.

Zo is ook vrede meer dan alleen de afwezigheid van oorlog. Het is datgene kunnen doen wat echt in je eigenbelang en in het belang van anderen is. Kortom, vrijheid en vrede komen bij Spinoza op hetzelfde neer.

Tweede conclusie: we moeten het midden bewaken en uitkijken voor de extremen.

Te veel de nadruk leggen op saamhorigheid en orde werkt verstikkend. Mensen kunnen zich dan niet ontwikkelen. Een autoritaire samenleving is daarom geen goede samenleving. Te veel de nadruk leggen op vrijheid en ongebondenheid werkt verstorend. Ook dan kunnen mensen zich niet ontwikkelen. Een samenleving waaraan mensen zich nergens meer aan gebonden voelen is dus eveneens een groot probleem.

Derde deel: discussie

Tijdens de lezing waren er ook al enkele vragen en antwoorden.

Q: het ging veel over vrijheid maar veel minder over vrede en veiligheid.

A: dat klopt, over vrede is het veel minder gegaan dan over vrijheid. Dat komt omdat in Spinoza's filosofie vrijheid een veel belangrijker rol speelt, zowel in TTP, TP als in de Ethica. Vrede komt eigenlijk alleen voor in de TP. Zie TP 5 §2 en §6.

Q: wat is normatief (hoe hoort het) en wat zijn natuurwetten?

A: Spinoza's filosofie begint met een ontologie waarin er geen voorschrift is van wat goed en slecht is. Wat is dan de norm? Dat gaat via de conatus, dus het streven om te blijven leven, de zelfvolharding, en -ontplooiing is de norm, is goed voor ons. Wat is het oordeel van de gezonde rede? Als je erover nadenkt zijn sommige dingen niet in het belang van het overleven van de samenleving. Bij voorbeeld het gebruiken van veel geweld tegen de burgers valt misschien binnen het recht van de leider maar is niet in overeenstemming met het oordeel van de gezonde rede. Uiteindelijk zal zulk gedrag niet bijdragen aan het overleven van jezelf en de samenleving.

Q: Spinoza wijst in feite ook op de verantwoordelijkheid toch? Kan je verantwoordelijk zijn voor je daden als er geen vrije wil is?

A: verantwoordelijkheid is iets dat je kunt leren, je wordt er niet mee geboren. Maar niet iedereen kan het leren. 'Mensen worden immers niet als burgers geboren, maar tot burgers gemaakt'. TP 5 §2